

РОЗВІДУВАЛЬНА СЛУЖБА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В РОКИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ (1648—1657)

У процесі державного будівництва Б. Хмельницький приділив також серйозну увагу організації розвідки й контррозвідки, від ефективної діяльності яких значною мірою залежала можливість успішного розв'язання складних питань, що виникали в ході боротьби за незалежність України. Цей аспект діяльності великого гетьмана не став у вітчизняній історіографії предметом спеціального монографічного дослідження. Започатковано вивчення лише окремих сторін даної проблеми. Коротко зупинимось на характеристиці творчого доробку науковців.

Вперше, на основі вивчення різноманітних джерел, виділив успішні дії українських розвідників у справі дезорганізації польського командування під час боїв під Корсунем і Пилявцями М. Костомаров у монографії «Богдан Хмельницький». Він же підкреслив важливу роль діяльності гетьмана у підготовці повстання селян і міщан влітку 1648 р.; показав існування взаємин між ним і керівником повстання польських селян у 1651 р. Л. Косткою-Наперським; відзначив його уміння зберігати в таємниці свої плани тощо¹. У фундаментальній праці М. Грушевського «Історія України-Руси» згадуються заходи Б. Хмельницького щодо збереження державних таємниць; йдеться про його уміння вводити в оману вороже командування; спроби польського уряду організувати змови проти гетьмана. Водночас спостерігається певна недооцінка ролі розвідки у підготовці народного повстання влітку 1648 р., а також у проведенні воєнних операцій². У працях І. Крип'якевича та О. Переяславського, присвячених історії українського війська, наводяться (на жаль, скупі) дані про роль розвідувальних чат у походах, одержання командуванням вірогідних відомостей про місце перебування противника³.

Радянські дослідники 30-х років К. Осипов і М. Петровський, характерезуючи діяльність Б. Хмельницького, не обійшли увагою його заходи на царині розбудови військової розвідки⁴. Незважаючи на несприятливі обставини, у 50-х — першій половині 80-х років у працях науковців все ж приділялася, хоч і незначна, увага висвітленню діяльності української розвідки. Так, у дослідженні І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» відзначалися знання гетьманом планів уряду й командування Речі

Посполитої та його уміння вдало приховувати власні наміри; важлива роль емісарів у підготовці повстань українських селян і міщан влітку 1648 р., а польських — у червні 1651 р.; заходи по дезорганізації противника, посіяння в його лавах панічних настроїв; вдалі операції військових розвідників⁵. У працях О. Апанович, В. Голобуцького, В. Легкого, О. Лоли, Д. Мишка, Л. Полухіна з'ясувалися (інколи опосередковано) окремі сторони функціонування військової розвідки⁶. В. Грабовецький, О. Компан, В. Легкий, П. Михайлина показали визначну роль розісланих Б. Хмельницьким розвідувальних чат та окремих агентів у розвитку національно-визвольної й соціальної боротьби влітку й восени 1648 р.⁷ О. Компан та І. Міллер довели, що повстання селян і міщан Краківського воєводства у червні 1651 р. спалахнуло не без підготовчої агітації українських розвідників⁸.

У кінці 60-х років О. Апанович у відомій праці «Збройні сили України першої половини XVIII ст» вперше в українській історіографії виділила розвідувальну діяльність українського війська в окрему наукову проблему⁹. А через дев'ять років М. Кучернюк започаткував комплексне дослідження різних аспектів діяльності розвідки середини XVII ст.: збір відомостей; організація поставок зброї і продовольства українському війську у травні-червні 1648 р.; агітаційна діяльність агентів¹⁰.

З кінця 80-х років окреслився якісно новий етап у розвитку української історичної науки, однією з характерних рис якого став підвищений інтерес до вивчення національно-визвольних змагань народу в середині XVII ст., функціонування різних інституцій Української держави, зокрема її розвідки й контррозвідки. В. Сергійчук присвятив спеціальну працю діяльності розвідки, в якій показав, що вона виникла й організаційно укріпилася на основі використання традицій і досвіду розвідки Запорозької Січі. Не можна не погодитися з висловленим міркуванням щодо Б. Хмельницького, як її талановитого стратега й тактика. На основі аналізу джерел автор зробив важливий висновок: «організація розвідки вважалася одним із важливих обов'язків козацької старшини». Торкнувся він також таких аспектів проблеми, як добір розвідувальних кадрів, проведення диверсійних актів у тилу у ворога¹¹.

Діяльність розвідки стала темою статей Д. Веденєєва та А. Василика. Д. Веденєєв звернув увагу на складання певної системи агентурної розвідки у складі головного координаційного органу (гетьман, військова канцелярія), котрий узагальнював інформацію агентів та виробляв для них відповідні інструкції. Поділяємо думку автора щодо тенденції до переходу від системи

тимчасових доручень до запровадження постійних резидентур¹². А.Василик показав використання Б.Хмельницьким здобутків розвідувального мистецтва козаків кінця XVI—першої половини XVII ст., слушно відзначив існування взаємодії українських розвідників з розвідниками інших країн на теренах Польщі, Чехії, Моравії, Сілезії та Австралії¹³. Ю.Джеджула, приділивши основну увагу з'ясуванню таємної дипломатії гетьмана, дійшов висновку, що за кілька років йому вдалося створити одну з найкращих у Європі розвідок. На його думку (з якою важко не погодитися), вона широко використовувала методи «глибокого занурення» й масового збору інформації; вміло вела «психологічну війну» з противником. Автор висловив також міркування щодо організації Б.Хмельницьким ефективно діючої служби внутрішньої безпеки¹⁴.

Окремих аспектів діяльності розвідки торкалися у своїх працях й інші автори. Так, В.Степанков зупинився на характеристиці ролі розвідників у підготовці повстань українських селян і міщан у 1648—1649 рр., а польських — у 1651 р.¹⁵ В.Замлинський показав важливість заходів Б.Хмельницького у справі збереження в таємниці політичних і військових планів, дезінформації ворожого командування¹⁶. Досліджуючи хід боїв під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями, І.Стороженко слушно звернув увагу на вміле використання гетьманом тактичної і стратегічної розвідок¹⁷. В.Смолій і В.Степанков встановили, що організація розвідки й контррозвідки посідала важливе місце у державотворчій діяльності Б.Хмельницького¹⁸. І.Свешніков, розглядаючи розвиток Берестечкової кампанії, не обійшов мовчанкою питання про роль розвідки в організації повстань народних мас на терені польських земель¹⁹.

Польська історіографія 50—60-х років (праці З.Буйціка, Ю.Казімерського, В.Чаплинського, С.Щотки) довела факт проведення Б.Хмельницьким широкомасштабної операції по підготовці повстання польських селян у червні 1651 р. А.Керстен встановив, що захоплення Л.Косткою-Наперським Чорштинського замку у червні 1651 р. становило складову частину українсько-трансільванських задумів оволодіння Краковом. У праці, присвяченій висвітленню діяльності підканцлера Г.Радзейовського, він дійшов висновку, що гетьман мав «своїх інформаторів у найвищих колах, знав не лише про перебіг сеймів, що не було важко, але й зміст нарад сенату»²⁰. Я.Качмарчик звернув увагу на одержання ним точної і швидкої інформації з Варшави, розіслання емісарів до Польщі та Литви²¹. Опосередковані дані про успішні дії українських розвідників знаходимо у праці Я.Відаць-

кого²². Нам відомо також, що діяльність агентів Б. Хмельницького на території Польщі та Моравії стала об'єктом досліджень Віслоцького і Лещинського, які, на жаль, нам не вдалося опрацювати.

Отже, історіографічний огляд засвідчує зростання інтересу науковців до вивчення діяльності розвідки й контррозвідки в середині XVII ст. Однак, як правило, цей інтерес має в основному вибірковий характер, в наслідок чого увага зосереджується здебільшого на висвітленні ролі розвідки у підготовці повстань українських селян і міщан у травні — червні 1648 р., а польських — у травні — червні 1651 р., а також дій військових розвідників у 1648 р. Лише започатковано (праці А. Василика, Д. Веденеєва, Ю. Джеджули, М. Кучернюка, В. Сергійчука) з'ясування форм і методів розвідувальної роботи та ролі Б. Хмельницького в її організації. Тому продовжує існувати чимало аспектів цієї проблеми, які потребують подальшого дослідження.

Процес творення Української держави протягом першого періоду Національної революції (1648—1657 рр.) був складним: він здійснювався у вкрай несприятливій міжнародній обстановці, в умовах постійної боротьби з агресією Речі Посполитої і, як промовляють джерела, із самого початку революції Б. Хмельницький, опираючись на традиції козацького розвідувального мистецтва, поряд з формуванням національної армії першорядного значення надавав організації розвідувальної служби, внаслідок чого протягом 1648 — першої половини 1649 рр. визначилися її організаційна структура, об'єкти, цілі, напрями, методи й прийоми діяльності, які у наступні роки вдосконалювалися.

Важливо з'ясувати: чи був створений орган, який спеціально займався б організацією розвідувальної справи? Вивчені нами джерела не дозволяють дати однозначну відповідь. Справді, з одного боку, в них не знаходимо прямих свідчень про функціонування такого відомства (як і, до речі, військового чи іноземних справ, що аж ніяк не дає підстав ставити під сумнів наявність армії чи дипломатичної діяльності українського уряду), з другого, — маємо дані, які, по-перше, промовляють про існування певної групи осіб, котрі займалися (постійно чи тимчасово) організацією розвідки, та існування серед них елементів «службової» ієрархії, на вершині якої перебував сам Б. Хмельницький; по-друге, дають підставу стверджувати — збір розвідувальної інформації (переважно військового характеру) входив до кола службових обов'язків полкових й, очевидно, сотенних органів державної влади Українського гетьманату.

Наведемо факти, що підтверджують висловлені міркування. Так, є інформація, що полковник Півторакожух взимку й весною

1648 р. займався важливою таємною справою залучення полків реєстрових козаків, які перебували в складі польської армії, на сторону повстанців²³. Із зізнань українського розвідника Я. Концевича (31 липня 1648 р.) довідуємося, що у цей час організацією розсилання в різні райони Правобережної України агентів з метою збору інформації та підготовки збройного повстання займалися Тарасенко (Тарасович) та І. Косинський²⁴. З осені 1650 р. до літа 1651 р. було проведено грандіозну за своїми масштабами (не виключено, що навіть унікальну у тогочасній Європі) операцію впровадження близько 2-х тисяч розвідників на територію Галичини й Польщі для збору інформації, проведення диверсійних актів та підготовки повстань.

Звертає увагу на себе той факт, що їх діяльність не була стихійною, а спрямовувалася на місцях резидентами. Складається враження, що існувала щонайменше трьохступенева структура керівництва агентами. За даними джерел, очолював цю розвідувальну мережу полковник Стасенко²⁵. До речі, дніпропетровський дослідник Ю. Мицик висловив цікаве припущення, що ним був ніхто інший, як уже згадуваний нами Тарасенко, бо прізвище Стасенко є неточним²⁶. Йому безпосередньо підлягали керівники, очевидно, середньої ланки резидентів. За визнанням схопленого поляками розвідника В. Колаковського, у віданні одного з таких керівників П. Гжибовського на терені Великопольщі перебувало 80 осіб²⁷. На місцях оформлялася низова мережа агентів, очолювана резидентом. Є свідчення викритого ворогом розвідника Я. Мутянки про те, що піп Андрій з Цешанова (міста, розташованого близько 40 км на північний схід від Ярослава у Галичині) керував агентами з поселень, розташованих у цьому районі: Любачіва, Брусні, Башні, Ловчі, Подимщини, Цебліва, Тушкова, Жабця, і «тих усіх направляв, хто куди мав йти, а потім, обійшовши міста і придивившись, що кругом діється, наказано нам повернутися до війська Хмельницького»²⁸. П. Гжибовський у визначений час мав зібрати агентів на нараду у Ковалі, Ярошині, Ландку і Волі для з'ясування, що кому робити²⁹. Не виключаємо, що агенти користувалися «явочними помешканнями», де могли збиратися чи переховуватися. Наприклад, Тарасенко, інструктуючи Я. Концевича, повідомив, що в разі небезпеки треба пробиратися до старокостянтинівського протопопи³⁰. Можна припустити, що подібна розвідувальна мережа була створена й на терені Великого князівства Литовського.

Важливо відзначити, що загальне керівництво створеною розвідкою Української держави перебувало в руках Б. Хмельницького, і лише до нього надходила найважливіша інформація

військового чи політичного змісту (не виключено, що в складі Генеральної канцелярії працювали особи, причетні до розвідувальної служби, котрі, однак, підлягали не генеральному писареві, а гетьманові). У найважливіших випадках він не лише сам приймав і відправляв розвідників, й, що звертає на себе увагу, інструктував їх. Є дані шляхтича Жолкевського, що після проведення Білоцерковської ради (10—12 червня 1648 р.) Хмельницький послав агентів до західного регіону України, одного з них схопили за м. Дубном, іншого — у Старокостянтинові. Агентам було наказано «приглядатися, якою є наша готовність, які війська перекидаються, де мають збиратися і давати йому знати»³¹. Того ж місяця гетьман доручив І. Косинському організувати розвідувальну мережу у Польщі³². Маємо згадку в одному з листів львівського синдика С. Кушевича, який у складі посольства магистрату вів переговори в другій половині жовтня 1648 р. з Хмельницьким, про те, що гетьман у їх присутності насварив священника з Крехова, котрий привіз листа від крехів'ян; за те, що «у такій важливій справі діяв так необачно. Відразу ж після попа прийшов хлопець, якого Хмельницький посилав до Варшави для вивідання коронних справ, і так само необережно розповідав важливі речі про своє завдання (про незгоду велику між станами Корони). Після догани, отриманої від Хмельницького, його випроводили в окреме місце»³³. В кінці травня 1651 р. гетьман, закликавши до свого намету стоянівського війта С. Грича, особисто проінструктував його, «як себе у нас мав поводити», щоб йому повірили у польському обозі, наче він є перебіжчиком³⁴.

Інформація окремих джерел дає підстави стверджувати, що вже влітку 1648 р. Б. Хмельницький прийняв військовий статут, який визначав права й обов'язки рядових вояків і старшин. При чому, полковники і сотники повинні були займатися окремими питаннями, що торкалися розвідки й контррозвідки. Першу згадку про існування цього важливого державного документа знаходимо в гетьманському універсалі від 12 липня 1648 р. прилудьким сотникові й отаманові про покарання учасників нападу на Густинський монастир: «...ведлуг їх заслуги і *декрету от нас в войску виданого* (підкреслено нами. — В.С.)»³⁵. Виразніше про нього говорилося в універсалі від 20 липня Війську Запорозькому про заборону чинити шкоду в маєтках українського князя В. Д. Заславського: «А якщо ж стане відомо полковникові, що хтось із його полку чи який-небудь його загін вчинить несправедливість, то такі винуватці за найменшою скаргою (на них) повинні бути покарані *згідно статтів про устрій* (тобто статут. — Ю.М.) Війська Запорозького (підкреслено

нами. — В.С.)»³⁶. Про те, що статті цього військового статуту продовжували діяти і в наступні роки, промовляє гетьманський наказ білоцерківському полковникові від 2 серпня 1650 р.: «Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого його відсилайте, бо застерігаю кожного, хто затримає його хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також, згідно з військовими артикулами (підкреслено нами. — В.С.) для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися в подібних випадках грішити, буде покараний на горло»³⁷.

Порубіжні полковники зобов'язані були згідно із статтями статуту уважно пильнувати за діями ворога, включаючи його розвідку. Про це промовляє лист Б. Хмельницького від 20 квітня 1649 р. до кам'янецького каштеляна С. Лянцкоронського: «Нехай сам Бог буде свідком, що ті, які були спочатку і до кінця нашими сусідами, як маю відомість, не залишають свого задуму, бажаний мир порушують, висилають розвідку і дають привід нашому війську, яке, бачачи це все, мусть нас повідомляти... (підкреслено нами. — В.С.)»³⁸. Як зауважував наказний переяславський полковник А. Романенко у листі від 21 квітня 1649 р. до київського полковника Г. Ганжі, «милість свою товариську показуючи, як і повинність наша військова до того завжди приводить, щоб ми один одному повідомляли про відомості» (підкреслено нами. — В.С.), копію з перехопленого листа каштеляна белзького А. Фірлея відіслав до зв'ягельського полковника Г. Яцкевича³⁹. Є також відомості, що Б. Хмельницький вимагав від полковників: «вдень і вночі повідомляйте, що у вас робиться»⁴⁰.

Збереглося кілька свідчень джерел, що полковники також розсилали розвідників у глибокий тил ворога. З листа С. Кушевича від 4 жовтня 1648 р. довідуємося, що у Львові «об'явилася білоголова, послана з одним козаком під виглядом подружжя від Кривоноса аж під сам Краків для вивідування наших справ. Була аж під Краковом, а вертаючись, розкаялась і, залишивши козака у Львові, (здалася нашим). З огляду на слабку стать її помилювали, що, на мою думку, не дуже добре, й не дуже слушно»⁴¹. Затриманий розвідник С. Марченко зізнався, що він був направлений уманським полковником Й. Глухом з Умані для з'ясування місця знаходження польського війська⁴². Все ж більшість розвідувальної інформації здобувалася порубіжними полковниками шляхом розіслання роз'їздів (часто для захоплення «язиків»), від переселенців з окупованих поляками районів України, діючих загонів покозачених селян і міщан, а на Поділлі — від опришків. Наприклад, полковник покозачених мешканців

Летичівського повіту Подільського воєводства І. Александренко підтримував весною 1649 р. постійний зв'язок «із старшими полковниками», повідомляючи їх про дії польських підрозділів⁴³. На початку 1651 р. С. Лянцкоронський відзначав факти систематичного проникнення роз'їздів брацлавського полковника Д. Нечая на зайняту поляками територію Поділля⁴⁴.

Постає закономірне питання: з яких соціальних верств і груп черпав Б. Хмельницький розвідувальні кадри? Джерела промовляють, що ядро розвідувальної служби складала козаки (незалежно від їх попереднього соціального стану). Саме вони відігравали провідну роль у зборі інформації політичного характеру, оскільки виконували дипломатичні місії до інших країн. Їм доручалося здійснення найважливіших завдань у справі збору військової інформації та дезінформації польсько-литовського командування, проведення диверсійних актів, організації повстань. Наприклад, за свідченням українського літописця С. Величка, з обозу під Білою Церквою Б. Хмельницький у червні 1648 р. розіслав козаками, «які були з тих країв і міст, куди їх посилено, — вони добре зналися з тамтешнім людом і могли обережно й легко виконати своє доручення»⁴⁵. 60 універсалів — закликів до населення України підніматися на боротьбу проти польського поневолення. Серед найвідоміших розвідників з-поміж козаків назвемо Тарасенка (Стасенка?), І. Косинського, Я. Концевича, Ф. Островського, Іваська, Дороша.

Важливу роль у збиранні розвідувальних відомостей відігравали православні священники та монахи. Згадуваний Я. Концевич під час тортур визнав, що піп Галицький Михайлівської церкви у Лавриновому Куті якось признався йому: «У нас ліпші знання, тому що ми пишемо один одному, і відомості доходять до самого Києва». Він же повідомив про діяльність на користь Б. Хмельницького священників Заваловського, Підгаєцького, тернопільського протопопа Абрама, протопопа Старокостянтинова, котрі писали листи до козаків⁴⁶. У серпні 1648 р. священники Кам'янця-Подільського запрошували українського гетьмана прибути до міста, обіцяючи надати йому допомогу⁴⁷. Не виключено, що вони продовжували до 1651 р. підтримувати з ним таємні стосунки, передаючи цінну інформацію⁴⁸. Відомо, що саме схоплений польським роз'їздом 22 вересня 1648 р. піп на тортах дезінформував вороже командування щодо кількості татар, які підходили на допомогу українському війську⁴⁹. Восени 1648 р., під час перебування Б. Хмельницького під стінами Львова, він зустрічався з попом Чорним із Збаража⁵⁰. На початку червня 1649 р. українського розвідника (попа) з листами гетьмана було

схоплено у Самборі⁵¹. Уже згадувалася діяльність попа Андрія з Цешанова. У джерелах є згадка, що серед емісарів Б. Хмельницького, які готували повстання на території Польщі, перебував і ксьондз Ян Блокович (Яшко)⁵².

Чимало розвідників належало до шляхти, в тому числі польської. Через своє соціальне походження вони могли обіймати офіцерські посади в армії, спілкуватися з особами, наближеними до відомих магнатів, державних діячів, що відкривало їм доступ до особливо важливої інформації. За свідченням різних джерел, гетьманові вдалося вчасно організувати її систематичне надходження не лише з обозів ворожих військ чи з оточення окремих політиків (наприклад, брацлавського воеводи А. Кисіля), а й безпосередньо з Варшави та Вільно. Так, з обозу А. Кисіля 30 серпня 1648 р. повідомляли, що Б. Хмельницькому «завжди дає знати один якийсь пан про те, що тут пан воевода брацлавський обіцяє козакам, а щось інакше чинить проти Війська Запорозького у Варшаві»⁵³. Литовський канцлер А. Радзивілл у кінці травня 1649 р. писав з Вільно королю: «Ворог має своїх шпигунів і знає все, що тут діється»⁵⁴. Працівник канцелярії генерального писаря І. Виговського польський шляхтич П'ясецький у розмові з посланцями підканцлера коронного Г. Радзейовського констатував: «Хмельницький знає все, що робиться у Варшаві, і має таких, котрі йому описують найменші справи»⁵⁵. І серед цих розвідників перебували королівський камергер шляхтич В. Верещака, брати Сечевичі та Ярмолович (Ю. Єрмолович?), який належав до довірених осіб короля Яна Казимира⁵⁶. Восени 1654 р. був схоплений в обозі коронного війська поручик Волошинець, що повідомляв гетьманові «про все, що у нас відбувається»⁵⁷. Звертає увагу на себе той факт, що серед емісарів, котрі готували повстання в Польщі (1651 р.), перебували й дрібні польські шляхтичі В. Колаковський, П. Гжибовський, С. Лентовський, Я. Остроленський та інші⁵⁸.

На місцях величезну розвідувальну й диверсійну роботу проводили селяни й міщани. Так, із зізнання Я. Концевича довідуємося про готовність прийти на допомогу підрозділам української армії окремих міщан Нового Костянтинова, Сеняви, Ставичків, Лисянки, Недобнека, Володарки, Стану, Маначина, Бродів, Тернополя, Волочиська⁵⁹. Власне, завдяки таємним зв'язкам з міщанами, наказному гетьманові М. Кривоносу вдалося влітку 1648 р. швидко оволодіти такими міцно укріпленими містами, як Погребище, Немирів, Полонне. Вкрай важливу інформацію про перебування польської армії в першій половині серпня 1649 р. вчасно передали Б. Хмельницькому мешканці

Зборова та його околиць. Анонімний польський автор пише в щоденнику: «До того ж несамовитою була навколишня чернь, що вона, приховавши велику кількість поганства у навколишніх лісах, жодним чином не хотіла давати відомості про них. Навпаки, засівши на високих деревах, вона подавала ворогові умовні сигнали, коли артилерія переправлялася через містечко і плотину на той бік річки, а також коли переправили піхоту і частину коронних корогв, [і коли] обоз швидко знявся з цього місця. У містечку подали сигнал поганству, щоб виходили із схованок, церковним дзвоном, наче скликаючи [людей] до церкви на богослужіння»⁶⁰. Джерела засвідчують існування протягом 1648—1651 рр. таємних зв'язків Б. Хмельницького з міщанами Кам'янця-Подільського, від яких він отримував «постійно відомості». Коли у травні 1651 р. під місто прибули українські полки, то відбулися зустрічі їх командування з деякими міщанами, котрі за домовленістю подавали церковним дзвоном умовні сигнали про час і місце проведення штурмів кам'янецьких укріплень⁶¹. Десятки міщан і селян, у тому числі польських, взяли участь у підготовці повстання у Польщі в 1651 р. Серед розвідників з-поміж міщан найталановитішим, безперечно, був стоянівський вїт С. Гірич.

Частина розвідників рекретувалася і серед найбільш знедолених груп населення, часто вже злюмперізованих, як-то жебраків, утікачів, вуличних співаків, різних «гультаїв» тощо⁶².

Розвідниками ставали як чоловіки, так і жінки, люди різного віку, включаючи підлітків.

Окрім українців і поляків розвідувальну діяльність на користь Української держави проводили (постійно чи тимчасово) представники інших національностей Речі Посполитої, а також мешканці зарубіжних країн. Маємо згадку одного з джерел, що коли повстанці влітку 1648 р. мали намір наступати на Вінницю, то покладали певні надії на «єврейську школу»⁶³. Зустрічаються дані про українських розвідників з-поміж циган⁶⁴, про завербування німця, котрий служив у королівській гвардії й особисто знав Яна Казимира⁶⁵. Є певні підстави гадати, що були вони і серед вірмен, які проживали на території України. За свідченням полонених татар (липень 1651 р.), мешканці вірменської общини Кам'янця-Подільського симпатизували національно-визвольній боротьбі українців⁶⁶. До виконання окремих дипломатичних доручень (а опосередковано й розвідувальних) Б. Хмельницький зумів залучити греків І. Тафралі, І. Мануйловича, Ю. Константиновича, мандрівного дипломата-авантюриста Д. Калугера⁶⁷.

Чимало неясного продовжує залишатися в мотивах діяльності тих чи інших розвідників. Гадаємо, що переважна більшість українців займалася цією вкрай небезпечною справою з міркувань ідейного характеру (любові до Вітчизни, ненависті до ворогів, з почуття обов'язку тощо). Адже важко запідозрити у користюлюбстві тих з них, які, свідомо йдучи на вірну смерть, «потрапляли» до ворожих рук і на тортурах повідомляли «цінну» інформацію. Щодо цього промовистим є визнання, зроблене одним з полонених поляками татар про те, що кам'янецькі міщани служать українському гетьманові не заради вигоди, а «для слави, щоб Хмеля супроводжував успіх»⁶⁸. На цей аспект дій розвідників звернув увагу і французький письменник П. Меріме. За його словами, гетьман мав серед козаків «такий авторитет, що легко знаходив людей, які ладні були зазнати ганебної смерті, аби лишень втілити у життя замір їхнього полководця»⁶⁹.

Водночас є свідчення джерел, що за виконання окремих розвідувальних операцій виплачувалася винагорода. Згадуваний уже полковник Й. Глух, відправляючи в квітні 1653 р. у тил ворога С. Марченка та С. Дзяда, дав їм по злотому й обіцяв, що коли повернуться із завдання, то одержать по кілька голів худоби⁷⁰. В. Колаковський у зізнанні констатував той факт, що, вербуючи його в агенти, П. Гжибовський обіцяв винагороду, інших «за гроші» намовляли до проведення розвідувально-диверсійних актів⁷¹. Безперечно, що іноземці також з різних мотивів погоджувалися займатися розвідувальною діяльністю, і серед них грошова винагорода відіграла далеко не останню роль.

Збереглися фрагментарні дані джерел, що проливають світло на конспіративні заходи розвідників. Щоб не привернути увагу, більшість з них вдавали з себе жебраків, пілігримів, калік, мандрівних циркачів; рідше священників, монахів, прочан. Згідно з визнанням схопленого поляками А. Ворожбиловича, весною 1651 р. до Польщі було направлено «півтора ста шпигунів, передягнутих у жебраків»⁷². Не виключено, що для розвідки в тилу ворога спеціально добиралися особи з певними фізичними вадами. Є підстави стверджувати, що окремі з розвідників мали свої розпізнавальні знаки. Так, Я. Концевичу на лівій руці біля зап'ястя було спеціально «випалене клеймо». Він же повідомив вкрай важливу інформацію про використання українськими розвідниками тайнопису: І. Косинський «вклав під нігті якісь слова»⁷³, П. Гжибовський вдавав, що вийшов з «поганського ув'язнення» і тепер ходить по містах і селах, прохаючи грошей для викупу, маючи при собі листи з печатками від коронних гетьманів, ймовірно, підроблені. На його лівій руці було два скалічених

пальці. Молодший Островський був калікою на прву руку; П'ясецький мав ліве плече вище за праве. Старший Островський, жебрачи, роз'їжджав у колясці, возячи з собою товсту сліпу мавпу, «яка також просила», й другу мавпу, котра водила першу⁷⁴.

Як основні об'єкти розвідувальної діяльності Б. Хмельницький визначив державні органи влади (переважно центральні) та армію Речі Посполитої. Великим успіхом гетьмана було створення ним агентурної мережі у Варшаві та Вільно, яка працювала надзвичайно ефективно. За словами одного з полонених татар (липень 1651 р.), «Хмель мудрий, має...таких, які лєстять королю й Речі Посполитій, а (самі) Хмельницькому щиро (служать), радять йому в усьому»⁷⁵. Цікаве в цьому відношенні визнання відомого кримського мурзи Нітшоха, зроблене польському командуванню у травні 1651 р., про те, що є така особа, котра «за гетьманами сидить при королю, за радою котрого в усьому діє Хмельницький і нічого без нього не розпочинає, від нього має... і листи і ці листи надсилає до Криму...»⁷⁶ Важливу інформацію про політичну ситуацію в інших країнах, плани їх урядів містили звіти послів і гінців.

Особливо велика увага приділялася Б. Хмельницьким організації збору відомостей про задуми польсько-литовського командування, чисельність, місцеперебування, напрями просування армій, чим займалася військова розвідка. Вони здобувалися або шляхом розсилання чат (на відстань від кількох до кількох десятків кілометрів), або з допомогою розвідників, котрим доводилося інколи долати сотні кілометрів. У всіх воєнних кампаніях (за винятком Охматівської у січні 1655 р.) розвідувальним роз'їздам завжди вдавалося вчасно виявити противника й точно встановити маршрут його просування. Розвідники одержували різноманітні завдання: уважно стежити за переміщеннями військових підрозділів, з'ясовувати місця зосередження головних сил та стан їх боєздатності, пильнувати за надходженням іноземних жовнірів, вивчати можливості оборони міст-фортець тощо. Найбільш відважні й професійно підготовлені пробиралися у ворожі табори. Наприклад, з листа С. Войші від 3 червня 1651 р. довідуємося, що схоплений в обозі Івасько повинен був допомогти полякам виявити в ньому ще п'ятьох відомих йому розвідників⁷⁷. Аналіз виявлених нами джерел дозволяє стверджувати, що окремі розвідники навмисне потрапляли до ворожих рук з метою дезінформувати польське або литовське командування щодо чисельності українського чи кримського війська, планів гетьмана чи полковників.

Важливу роль Б. Хмельницький відводив таким специфічним формам діяльності розвідки, як підготовка повстань селян і міщан та проведення диверсійних актів. Значною мірою саме завдяки їм відбулися масові повстання українців влітку — восени 1648 р., у травні — червні 1649 р., весною 1651 р., у червні 1652 р., а також соціальні виступи поляків у червні 1651 р. Диверсії спрямовувалися на послаблення військового потенціалу Речі Посполитої, створення атмосфери непевності, страху в тилу ворожого війська. Першою успішною операцією такого типу стала ліквідація у другій половині травня 1648 р. паромних переправ через Дніпро в районі Черкас, Домонтова, Сокарної, Бучача, Стайок, Терехтимирова і Ржищева. Вона зірвала плани князя І. Вишневецького переправитися на Правобережжя й стала одним з істотних чинників успішного розвитку тут Національної революції⁷⁸. Диверсії відзначалися різноманітністю: організація пожеж у містах; підпали шляхетських дворів, токів, стодол і т. п.; виведення з ладу вогнепальної зброї (особливо гармат), що перебувала у розпорядженні залог міст і фортець; захоплення коней польських підрозділів; позбавлення противника можливості використання питної води. Мали місце спроби організувати вбивство І. Вишневецького (1648 р.)⁷⁹, захопити у полон короля Яна Казимира (1651, 1653 рр.)⁸⁰.

Створена гетьманом українська розвідка вдавалася до використання різних методів і прийомів діяльності. Насамперед кидається у вічі масштабність і глибина агентурного проникнення. Адже вдалося впровадити розвідників не лише до складу офіцерського корпусу армії Речі Посполитої, оточення окремих політиків, а й у покої короля. Не можна обминути увагою факту успішної взаємодії українських розвідників з польськими й шведськими агентами на території Польщі, Чехії, Моравії, Сілезії та Австралії⁸¹. Високого рівня досягла справа вербування агентів, серед яких були представники різних соціальних верств і груп, національностей та віросповідань. У ряді випадків могла мати місце перевербовка польських агентів.

Досить ефективним виявився такий метод впровадження розвідників у вороже середовище, як підставка. Класичним зразком його використання може служити операція, проведена С. Гірчем. Так, восени 1648 р. він сформував з повстанців навколишніх сіл полк й урочисто зустрів Б. Хмельницького, коли той повертався з-під Замостя. Після розмови з гетьманом, він не відійшов разом з українською армією, а, розпустивши полк, залишився⁸². Невідомо, яким способом С. Гірч звернув на себе увагу варшавського двору, однак у кінці 1650 р., вже як

королівській посол, він з'явився до Чигирина. Затримавшись у Б. Хмельницького до початку червня наступного року, він імітував втечу з українського табору й повернувся до обозу Яна Казимира, де «багато секретів (і всі фальшиві) видав козацьких, якому відразу повірили і винагородили». Вивідавши все, «що йому було потрібно», вчасно залишив королівський обоз і прибув до Б. Хмельницького⁸³.

Особливо ретельно було організовано гетьманом зовнішнє спостереження за кроками польського і литовського урядів, особливо протягом 1648—1651 рр., командування Речі Посполитої, пересуванням військ, за настроями різних прошарків населення Білорусії, Литви і Польщі. Про збір інформації вже згадувалося. Відзначу лише, що він проводився різними прийомами, переважно шляхом вивідування, опитування місцевого населення, допиту захоплених «язиків» тощо.

Дезінформація, як один з методів розвідувальної діяльності, також досить часто використовувалася Б. Хмельницьким для введення в оману польського чи литовського командування. Вона здійснювалася переважно через агентів, котрі вдавали з себе перебіжчиків, абе через мужніх патріотів, які потрапляли до ворога й під час тортур видавали необхідну інформацію (як це мало місце під час боїв під Корсунем, Старокостянтинівим, Пилявцями, Берестечкової кампанії). Зауважимо також, що часто дезінформацію подавали полонені українці, котрі не були безпосередньо зв'язані з розвідкою. Так, 6 червня 1651 р. вісім полонених повідомили вкрай суперечливу інформацію щодо намірів гетьмана: одні говорили, що він розпустив поголос, наче прямує до Дубна, а сам нападе на королівський обоз; другі твердили, що він залишає місце розташування через нестачу продовольства й великий голод; треті свідчили про небажання татар залишатися при Б. Хмельницькому, бо не надходить допомога з боку хана; четверті — про прибуття до українського табору 20 тис. орди⁸⁴.

Б. Хмельницький, знаючи про традиційну недооцінку польською стороною значимості збереження у таємниці своїх задумів, намагався шляхом дезінформації посіяти у ворожому війську непевність у власних силах, психологічну нестійкість, панічні настрої. Таких результатів було досягнуто в ході боїв під Корсунем, Пилявцями, Берестечкової кампанії. В цьому відношенні вельми промовистим виглядає одкровення польського офіцера С. Освенціма, зроблене ним у червні 1651 р.: «На самих лише язиків (з-за яких щоденно військо дарма втомлювалося) покладаючись, із (свідчень) яких ніколи жодної правди не могли

одержати (підкреслено нами. — В.С.). І це справді було немало-важною причиною для частої зміни (прийнятих) на радах рішень. Бо коли один язик розповідав, що Хмельницький іде до нас, то ми дерев'яніли, вішали носи і подумували тут боронитися від нього; якщо день-другий його не було видно і (новий) язик розповідав щось протилежне першому, то відразу ж наступала радість і бажання йти проти нього... на свідченнях язиків, хоча необгрунтованих, всі наші ради (жалкуючи коштів на шпигунів, котрі розумніші й правдивіші давали реляції про ворога) опиралися й базувалися»⁸⁵.

Окремі дії української розвідки можна кваліфікувати як проведення оперативних комбінацій. Наприклад, під час Пилявецької битви широко практикувалися розіслання роз'їздів з метою збору відомостей у поєднанні із впровадженням до польського табору розвідників-смертників із завданням дезінформувати вороже командування. У ході Берестечкової кампанії гетьман вдався до комплексного використання як заслання у глибокий тил агентури для збору інформації військово-політичного характеру, проведення диверсій, організації повстань, так і систематичних рейдів чат з метою спостереження за пересуванням війська, агентурного проникнення до ворожого табору, дезінформації (шляхом самопожертв і підставок окремих розвідників) командування противника.

Помітно менше збереглося джерел про діяльність створеної Б. Хмельницьким контррозвідки. Їх вивчення не дозволило встановити функціонування окремої інституції, яка б спеціально займалася цією важливою ділянкою захисту державних інтересів козацької України. Оскільки потреба у протидії ворожим агентам існувала⁸⁶, її виконували центральні й місцеві органи влади. Особливо пильну увагу гетьман приділяв збереженню в таємниці своїх воєнних і політичних планів. Уже влітку 1648 р. один із senatorів відзначав, що він «одне думає, а про інше пише»⁸⁷. Королівський посол Я. Смяровський після переговорів під Замостям у другій половині листопада 1648 р. зробив висновок: «Серце Хмельницького потайне і наміри (його) жодним чином не можна було зрозуміти»⁸⁸. Французький дипломат XVIII ст. Ж.-Б. Шерер у своїй книзі, присвяченій історії України, звертає увагу читача на уміння гетьмана тримати свої плани «в якнайбільшій таємниці»⁸⁹.

Під час проведення воєнних операцій Б. Хмельницький вживав рішучих заходів для запобігання одержанню ворогом відомостей про чисельність війська та оперативно-тактичні плани. З цією метою, по-перше, знаючи про наявність польських розвідників у таборі, він часто вдавався до поширення серед

вояків дезінформації щодо подальшого способу дій; по-друге, запроваджував залізну дисципліну, щоб позбавити польські роз'їзди можливості захоплення «цінних язиків», по-третє, різко обмежував коло осіб, утаємничених у суть задуманих операцій. Тому не випадковим були постійні нарікання польського командування на відсутність достовірних даних про гетьманські наміри. Наприклад, 13 вересня 1648 р. сокальський староста повідомляв канцлеру: «Так ворог все своє військо закрив в окопі, що до цього часу не змогли дістати з того війська реєстрового (козака), крім хлопства і бунтівників...»⁹⁰ У середині червня 1649 р. С. Лянцкоронський застерігав жовнірів, щоб були обережними, бо Б. Хмельницького «швидше під обозом нашим побачимо, а ніж про нього почуємо»⁹¹. 21 липня 1651 р. галицький стольник А. М'ясковський писав з-під Берестечка: «Про задуми Хмельницького нічого достовірного невідомо»⁹².

Доводилося Б. Хмельницькому й державним органам влади протистояти провокаціям ідеологічного гатунку, спрямованим на дискредитацію гетьмана в очах українського населення, на розкол Війська Запорозького. Вперше таку акцію провів у травні 1649 р. А. Кисіль, котрий у листі до козацьких полковників прагнув настроїти їх проти гетьмана, бо начебто той хоче віддати Україну турецькому султанові⁹³. У серпні того ж року до козаків звертався Ян Казимір з двома універсалами, в яких звинувачував Б. Хмельницького у зраді й сповіщав про його зміщення з гетьманства⁹⁴. Заходи такого змісту проводилися польським урядом весною і влітку 1651 р., лютому — березні 1654 р. тощо. Однак, усі вони, завдяки зваженим і рішучим діям гетьманської адміністрації, зазнали невдачі.

Факти промовляють, що польське командування неодноразово намагалось організувати змови проти Б. Хмельницького з метою усунення його від влади чи навіть вбивства. Так, у липні 1657 р. воно розробило план отруєння керівників Української держави⁹⁵. І лише добре налагоджена контррозвідувальна діяльність органів влади дозволила покласти край підривному діям польських агентів Я. Смяровського (травень 1649 р.) та Могильницького (весна 1654 р.), розкрити змову полковника Федоровича (листопад 1653 р.); вчасно запобігти кільком спробам організації вбивства Б. Хмельницького (весна? 1650 р., весна 1652 р.); зірвати антигетьманські інтриги окремих старшин (травень — червень, вересень — жовтень 1653 р.).

Гадаємо, що в сімейній трагедії володаря Української держави, яка сталася на початку травня 1651 р., відіграла свою роль польська розвідка. На жаль, в історичній, а відтак і в

художній літературі з «легкої руки» М. Костомарова набрала поширення романтична версія II причини, а саме: шлюбної невірності Мотрони⁹⁶. Справді, на сторінках «Щоденників» А. Радзивілла та С. Освенціма, у визнаннях окремих захоплених у полон українців знаходимо дані, які начебто підтверджують II: Б. Хмельницький, дізнавшись, що його дружина перебувала в близьких стосунках з підскарбієм (у минулому львівським годинникарем), з котрим привласнила значну суму грошей, наказав «обох повісити на одній шибениці»⁹⁷.

Але що кидається при цьому у вічі? Такі відомості поширювалися у польському обозі з 2 по 9 червня, тобто відразу ж після надходження до українського табору першої звістки про страту Мотрони. Дещо пізніше польське командування отримало іншу інформацію про цю подію. 14 червня шляхтич Кшицький повідомляв: «Говорять, Хмельницький наказав жінку свою повісити на гак, за те, що виявлено перехоплені листи Чаплинського до неї, щоб вона всі скарби закопала в землю, а самого Хмельницького отруїла (підкреслено нами. — В.С.)»⁹⁸. Таку ж інформацію водночас подав полонений козак Мартин: «Про його жінку говорять, що (Хмельницький) наказав її повісити. По табору поширюються чутки, що причиною цього стали перехоплені листи до неї від Чаплинського про те, щоб скарби сховала, а самого Хмеля отруїла (підкреслено нами. — В.С.)»⁹⁹. Як бачимо, шлюбна невірність уже не згадується як причина страти гетьманської дружини. Отже, швидше всього Мотрона — свідомо чи ні — стала жертвою спроби польської агентури організувати вбивство гетьмана.

Вживалися також рішучі заходи проти розвідувальної діяльності московських розвідників на терені України. Внаслідок чого, як повідомляв у липні 1651 р. царю Б. Репнін (один з порубіжних воєвод), посланці Ф. Додуха та Я. Цигуля відмовилися виїжджати туди під тим приводом, що «багато черкас знає, що вони не торгові люди, і проїхати до черкаських таборів не можливо, кругом у гетьмана і в черкас застави, і жебраків та й тих обшукують, (шукаючи) в одежі різні листи (підкреслено нами. — В.С.)»¹⁰⁰.

Маємо підстави висловити міркування, що в Українській державі існували елементи контролю за діяльністю дипломатів. Відомо, що протягом 1655—1657 рр. у взаєминах зі Швецією Б. Хмельницький вдавався до послуг уже згаданого Д. Калугера. Однак цей, за визнанням одного з угорських дипломатів, «найбільший хитрун», ведучи подвійну гру, захищав часто інтереси не стільки України, скільки Швеції. Невідомо, в який

спосіб український уряд отримав про це певні відомості й уже в першій половині 1657 р. йому не довіряв¹⁰¹.

Отже, в процесі розбудови Української держави в середині XVII ст. організаційний геній Б.Хмельницького не обійшов стороною формування національних спецслужб, яке відбувалося за функціонально-територіальною ознакою. Пріоритетні напрями роботи зосереджувалися насамперед у сфері протидії спробам Речі Посполитої та її союзників ліквідувати козацьку Україну; забезпечення обороноздатності країни та боєздатності її збройних сил; постачання уряду необхідної стратегічно важливої інформації. В умовах перманентної агресії ззовні й ведення воєнних дій найвищого розвитку набули військова розвідка й контррозвідка, а також, ймовірно, закордонні ланки спецслужб. Однією з найважливіших особливостей діяльності розвідки було те, що вона спрямовувалася виключно на захист національних інтересів України і не служила знаряддям для здійснення агресивних планів відносно інших країн.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ *Костомаров Н.* Богдан Хмельницький — 4-е изд. испр. и доп. — СПб, 1884. — Т.1. — С.292—307, 358; Т.2. — С.4, 89, 139—140, 312—313, 370, 439—440.

² *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1922—1931. — Т.8. — Ч.3; Т.9. — Ч.2.

³ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). — Вид. 4-е, змінене і доповнене. — Львів, 1992; *Сотник О.* Переяславський. — Лоїв. — Каліш, 1935.

⁴ *Осипов К.* Богдан Хмельницький. — М., 1939; *Петровський М.М.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). — К., 1940.

⁵ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — 2-е вид., випр. і доп. — Львів, 1990. — С.79—121.

⁶ *Апанович Е.М.* Победы украинского народа над польско-шляхетскими войсками на начальном этапе Освободительной войны (1648 г.) // Воссоединение Украины с Россией: Сборник статей. — М., 1954. — С.145—177; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. — 2-е вид. — К., 1994. — С.362—414; *Легкий В.И.* О военных действиях загонов Максима Кривоноса летом 1648 г. (от Корсунской до Плявецкой битвы) // Уч. зап. Ленингр. ун-та. — Л., 1956. — Вып.24. — С.194—218; *Лола О.П.* Данило Нечай. — К., 1956; *Лола О.П.* Максим Кривоніс. — К., 1957; *Мишко Д.І.* Іван Богун. — К., 1956; *Полухін Л.К.* М.Кривоніс, Д.Нечай, І.Богун — народні герої визвольної війни 1648—1654 рр. — К., 1954.

⁷ *Гравовецький В.В.* Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648—1654 рр. — К., 1972; *Компан О.* Участь міського

населення у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр.—К., 1954; *Легкий В.И.* Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648—1654 гг.—Л., 1959; *Михайлина П.В.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654).—К., 1975.

⁸ *Компан О.* Вплив визвольної війни українського народу на розвиток антифеодального руху в Польщі.—К., 1954; *Миллер И.С.* Крестьянское движение в Подгалье в 1651 г. // Уч. зап. Ин-та Славяноведения.—М., 1950.—Т.2.—С.155—215; *Миллер И.С.* Освободительная война 1648—1654 гг. и польский народ // Вопросы истории.—1954.—№ 1.—С.96—116.

⁹ *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст.—К., 1969.—С.151—156.

¹⁰ *Кучернюк М.* Підпільний фронт Богдана Хмельницького // Жовтень.—1978.—№ 10.—С.137—142.

¹¹ *Сергійчук В.* Розвідка Богдана Хмельницького // Дніпро.—1992.—№ 8.—С.119—122.

¹² *Веденієв Д.* З історії розвідки і військової дипломатії України // Розбудова держави.—1993.—№ 9.—С.17—20.

¹³ *Василік А.* Українська розвідка // Поріг.—1993.—№ 1.—С.29—32; № 2.—С.31—33.

¹⁴ *Джеджула Ю.* Таємна дипломатія Богдана Хмельницького // Політика і час.—1993.—№ 10—12; 1994.—№ 1—6.

¹⁵ *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648—1654).—Львів, 1991.—С.23, 27—29, 63, 67, 96.

¹⁶ *Замлинський В.* Богдан Хмельницький.—М., 1989.—С.65—77, 109—110, 117, 205, 247, 262—264.

¹⁷ *Мишук Ю.А.* та інші. «Ті слави козацької повік не забудем».—Дніпропетровськ, 1989.—С.64—98; *Мишук Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С.* Як козаки воювали.—Дніпропетровськ, 1990.—С.110, 121—122; *Мишук Ю.А., Стороженко І.С.* За світ встали козаченьки.—Дніпропетровськ, 1990.—С.33—90; *Мишук Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Сполохи козацької звитяги.—Дніпропетровськ, 1991.—С.65—148; *Стороженко І.С.* Воєнне мистецтво Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр: Автореф. дис. канд. іст. наук.—Дніпропетровськ, 1994.—С.11—19.

¹⁸ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет.—К., 1993.—С.60—67, 80—86, 99—107, 126—130, 162, 177—187, 248—250, 280, 305—309, 345.

¹⁹ *Свєшніков І.К.* Битва під Берестечком.—Львів, 1992.—С.96—98.

²⁰ *Kersten A.* Na tropach Napierskiego. W kręgu mitów i faktów.—War., 1970.—S.125, 201—202; *Hieronim Radzejowski.* Studium władzy i opozycji.—War., 1988.—S.211.

²¹ *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki.—Wr., War., Kr., Jd., Łódź, 1988.—S.167—169, 181.

- ²² *Widzicki J.* Książ Jarema. — Katowice, 1984. — S. 121, 140—145.
- ²³ *Michałowski J.* Księga pamiętnicza. — Kr., 1864. — S. 93.
- ²⁴ Библиотека Польської академії наук (далі — Библиотека ПАН (Краків)). ВР. — № 1062. — Арк. 276: Библиотека Национальна (Варшава). ВМФ. — № 41744; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — М., 1954. — Т. 2. — С. 70—71.
- ²⁵ *Czapliński W.* Ruchy ludowe w roku 1651 // *Przegląd historyczny* (далі — РН). — Вар., 1953. — Т. 44. — S. 82—86; *Oświęcim S.* Dyakusz 1643—1651. — Kr., 1907. — S. 321—324.
- ²⁶ *Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв. — Днепропетровск, 1984. — С. 58.
- ²⁷ *Oświęcim S.* Op. cit. — S. 324.
- ²⁸ *Ibidem.* — S. 322—323.
- ²⁹ *Ibidem.* — S. 325.
- ³⁰ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 70.
- ³¹ Библиотека ПАН (Краків). — ВР, № 1062, арк. 268 [1].
- ³² Там же. — Арк. 276 [1]; Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 70.
- ³³ *Кушевич С.* Листи зі Львова // Жовтень. — 1980. — № 4. — С. 121.
- ³⁴ *Oświęcim S.* Op. cit. — S. 295.
- ³⁵ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). — К., 1961. — С. 56—57.
- ³⁶ *Мыцык Ю. А.* Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. науч. трудов. — Днепропетровск, 1980. — С. 184.
- ³⁷ Документи Богдана Хмельницького. — С. 182.
- ³⁸ Там же. — С. 110.
- ³⁹ Архів Інституту історії НАН України. — Оп. 3, спр. 7, арк. 111—113; *Сергейчук В.* Розвідка Богдана Хмельницького. — С. 122.
- ⁴⁰ *Джеджула Ю.* Вказ. праця // Політика і час. — 1993. — № 10. — С. 80.
- ⁴¹ *Кушевич С.* Вказ. праця. // Жовтень. — 1980. — № 3. — С. 105.
- ⁴² Центральна наукова бібліотека НАН України ім. В. Вернадського (далі — ЦНБ). — ІР, ф. 11, 13700, арк. 47—48.
- ⁴³ Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі — ЦДІА Україна. — Ф. 1230, оп. 1, спр. 13, арк. 6—7.
- ⁴⁴ Библиотека Чарторийських (Краків). — ВР, № 1657, арк. 383—384; Библиотека Национальна. — Арк. 383—384; ВМФ. — № 9163.
- ⁴⁵ *Велчко С.* Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — С. 83.
- ⁴⁶ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 70—71.
- ⁴⁷ Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. — К., 1965. — С. 108—109. Россией. — Т. 2. — С. 70—71.

⁴⁸ *Мыцьк Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. — Днепропетровск, 1988. — С. 33.

⁴⁹ Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. — С. 149.

⁵⁰ *Z dziejów Ukrainy.* — Kr., 1912. — S. 228.

⁵¹ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі — ЛНБ). — ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 225/11, арк. 224 [1].

⁵² *Kazimierski J.* Nowe materiały do ruchu ludowego w Wielkopolsce w 1651 roku // *PH.* — War., 1959. — Т. 50. — № 2. — С. 337.

⁵³ ЛНБ. — ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 225/11, арк. 146 [1].

⁵⁴ Там же. — Ф. 103, спр. Саперів № XI. — № 30.

⁵⁵ Там же. — МФ № 55, арк. 263 зв.

⁵⁶ Там же. — Ф. 5, спр. Оссолінських № 189/11, арк. 398, 444; № 2286/11, арк. 115.

⁵⁷ Архів головний актів давніх (далі — АГАД) (Варшава). — Ф. 559, № 3036, арк. 180.

⁵⁸ *Czapliński W.* *Op. cit.* — S. 82—89; *Kazimierski J.* *Op. cit.* — S. 334—335.

⁵⁹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 70—71.

⁶⁰ Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. — С. 246—247.

⁶¹ Архів Інституту історії НАН України. — Оп. 3, спр. 59, арк. 89; ЛНБ ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 2286/11, арк. 147; *Мыцьк Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны. — С. 39.

⁶² *Czapliński W.* *Op. cit.* — S. 83, 89; *Oświęcim S.* *Op. cit.* — S. 324—325.

⁶³ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 70.

⁶⁴ Бібліотека ПАН (Краків). — ВР, № 2253, арк. 56; Бібліотека Національна. — № 31187.

⁶⁵ Бібліотека ПАН (Краків). — ВР, № 2253, арк. 74 [1].

⁶⁶ *Мыцьк Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны. — С. 33.

⁶⁷ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 254—255.

⁶⁸ *Мыцьк Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны. — С. 33.

⁶⁹ *Меріме П.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 165.

⁷⁰ ЦНБ. — ІР, ф. 11, 13700, арк. 48.

⁷¹ *Czapliński W.* *Op. cit.* — S. 89; *Oświęcim S.* *Op. cit.* — S. 324.

⁷² *Oświęcim S.* *Op. cit.* — S. 322.

⁷³ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 70.

⁷⁴ *Oświęcim S.* *Op. cit.* — S. 324—325.

- ⁷⁵ Мьшык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны. — С. 32—33.
- ⁷⁶ Документы об Освободительной войне украинского народа. — С. 514.
- ⁷⁷ Там же. — С. 432.
- ⁷⁸ ЛНБ. — ВР, ф. 5, спр. Оссолинських № 2286/11, арк. 5; *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (Wiek XVII)*. — Wr., 1961. — S. 243—244.
- ⁷⁹ Библиотека Чарторийских. — ВР, № 142, арк. 598; Библиотека Национальна. ВМФ. — № 6713.
- ⁸⁰ ЛНБ. — ВР, ф. 5, спр. Оссолинських № 189/11, арк. 511; *Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647—1656*. — War., 1980. — Т. 3. — S. 393.
- ⁸¹ Василик А. Вказ. праця // *Porir.* — 1993. — № 2. — С. 31.
- ⁸² Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). — К., 1914, т. 4, ч. 3, с. 317—319.
- ⁸³ ЦНБ. — IP, ф. 11, 13699, арк. 7.
- ⁸⁴ ЦДІА України. — Ф. 1230, оп. 1, спр. 32, арк. 27.
- ⁸⁵ *Oświęcim S. Op. cit.* — S. 303.
- ⁸⁶ Веденеев Д. Вказ. праця. — С. 20.
- ⁸⁷ Библиотека Чарторийских. — ВР, № 143, арк. 659; Библиотека Национальна. ВМФ. — № 6691.
- ⁸⁸ Библиотека Национального Института ім. Оссолинських (Вроцлав). — ВР, № 3564/11, арк. 480; ЛНБ ВР. — МФ № 55.
- ⁸⁹ Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців... — К., 1994. — С. 92, 224.
- ⁹⁰ ЛНБ ВР. — Ф. 5, спр. Оссолинських № 225/11, арк. 165 [1].
- ⁹¹ АГАД. — Ф. 559, № 3036, арк. 137.
- ⁹² Документы об Освободительной войне украинского народа. — С. 490.
- ⁹³ *Grabowski A. Ojczyście spominki*. — Т. 2. — Kr., 1845. — S. 26—27.
- ⁹⁴ Жерела до історії України-Руси. — Т. 5. — Львів, 1901. — С. 116—117; Документи Богдана Хмельницького — С. 269.
- ⁹⁵ Каманин И. Новые исторические материалы о Богдане Хмельницком // *Киевская старина*. — К., 1887. — Т. 22. — № 7. — С. 23—24.
- ⁹⁶ Костомаров Н. Указ. соч. — Т. 2. — С. 312—313.
- ⁹⁷ ЛНБ ВР. — Ф. 5, спр. Оссолинських № 225/11, арк. 355 [1]; ЦДІА України. — Ф. 1230, оп. 1, спр. 333, арк. 29; ЦНБ IP. — Ф. 11, 13699, арк. 8; *Oświęcim S. Op. cit.* — S. 298; *Radziwiłł A.S. Op. cit.* — Т. 3. — S. 292.
- ⁹⁸ Документы об Освободительной войне украинского народа. — С. 464.
- ⁹⁹ Там же. — С. 468.
- ¹⁰⁰ Архив Института Історії НАН України. — Оп. 3, спр. 19, арк. 40.
- ¹⁰¹ Архив ЮЗР. — К., 1908, т. 6, ч. 3, с. 116, 317; *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — С. 255.